

УДК: 376.36

**ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У
МОВЛЕННІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ
ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ**

Лінгарт А. К.

Махукова Т. В.

кандидат педагогічних наук, доцент
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка

У статті розкривається послідовний процес оволодіння дитиною синтаксисом складнопідрядного речення в онтогенезі та здійснюється психолінгвістичний аналіз особливостей конструкцій з підрядним зв'язком у мовленні дошкільників із ЗПР.

В статье освещается последовательный процесс овладения ребенком синтаксисом сложноподчиненного предложения в онтогенезе и осуществляется психолингвистический анализ особенностей конструкций с подчинительной связью в речи дошкольников с ЗПР.

The article highlights the sequential process of learning the syntax of the complex sentence in ontogeny by a child and is psycholinguistic analysis of the features of structures with subordinate connection in the speech of preschool children with mental retardation.

Ключові слова: дошкільники із ЗПР, етапи засвоєння складного речення в онтогенезі, логічні відношення дійсності, синтаксичні конструкції з підрядним зв'язком, вербально-логічні здібності.

Ключевые слова: дошкольники с ЗПР, этапы усвоения сложного предложения в онтогенезе, логические отношения действительности, синтаксические конструкции с подчинительной связью, вербально-логические способности.

Keywords: preschool children with mental retardation, the stages of learning of a complex sentence in the ontogeny, logical relations of reality, syntax with subordinate connection, verbal and logical abilities.

За останні роки незаперечним фактом стало зростання кількості дітей, які становлять групу ризику шкільної, соматичної та психофізичної дезадаптації, отже, удосконалення технологій компенсаторно-корекційного процесу навчання дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР) залишається актуальною проблемою у корекційній педагогіці.

Сорокарічний період розвитку теорії та практики навчання дітей із ЗПР вітчизняним та зарубіжними вченими характеризується здобутками в науковому аналізі основних закономірностей та особливостей діяльності пізнання, мовлення та розвитку особистості цієї категорії дітей, створенні корекційно-розвивальних методик (Н. Борякова, Ю. Костенкова, Р. Лалаєва, В. Лубовський, О. Малишева, М. Малофєєв, І. Марковська, І. Марченко, Т. Сак, І. Ужченко, У. Ульєнкова, М. Фішман, С. Шевченко та ін.).

Незважаючи на досягнення у розробці підходів до організації цілісної системи навчання дітей із ЗПР, у кількісному та якісному аспектах більш розробленими на сучасному етапі є корекційно-розвивальні методики для дітей із ЗПР шкільного віку. Але розлади нервово-психічної сфери виявляють у дітей ще у молодшій групі дитячого садку, і кількість їх складає біля 35 % [2]. Однак методи диференціальної діагностики, зокрема мовленнєво-мовного розвитку дітей молодшого дошкільного віку із особливостями психофізичного розвитку, ще потребують свого удосконалення, що має значну теоретичну та практичну значущість, адже визначення структури дефекту зумовлює надання своєчасної, адекватної механізмів мовленнєвого порушення логопедичної допомоги.

Симптоматика затримки формування пізнавальних, мовленнєвих, емоційно-вольових процесів у всій повноті розкривається переважно на етапі зміни провідної діяльності дітей з ігрової до навчальної, успішність якої забезпечується здібностями до понятійно-логічного мислення, сформованістю

усного мовлення, можливостями словесної регуляції діяльності, недостатньо зрілими у дітей із ЗПР. Отже, труднощі диференціальної діагностики та визначення механізмів мовленнєвих порушень при ЗПР у дошкільному віці представляють собою об'єктивну складність.

Аналіз спеціальної літератури з досліджуваної проблеми показав, що мовленнєвий розвиток дітей із ЗПР має свою специфіку, зумовлену характером становлення у них пізнавальних й емоційно-вольових процесів. Особливості оволодіння дошкільниками із ЗПР складними синтаксичними конструкціями з підрядним зв'язком для означення причинно-наслідкових, просторових та інших відношень дійсності – це недостатньо розкритий аспект мовленнєвої діяльності при ЗПР, отже потребує експериментального вивчення та аналізу. Мета статті – висвітлити лінгвістичні та психолінгвістичні аспекти формування в онто- й дизонтогенезі та функціонування складних синтаксичних конструкцій з підрядним зв'язком у мовленнєвій діяльності дошкільників із ЗПР.

Типологія складного речення, тобто синтаксичних конструкцій з різними видами зв'язку компонентів становить предмет вивчення розділу граматики, який вивчає особливості будови, семантики й функціонування синтаксичних одиниць – синтаксису. У лінгвістиці формально-синтаксична основа різних видів зв'язку та семантико-синтаксична основа диференціації типів складних речень достатньо розроблена вітчизняними та зарубіжними мовознавцями.

Синтаксис – (складання, впорядкування) вивчає функціонування слова і його форми у синтаксичній конструкції, у зв'язку з іншими словами й формами. Отже, в синтаксисі словоформи розглядаються як елементи побудови синтаксичних одиниць – простих речень і виступають у складі речення як його члени. Будівельним матеріалом для складних речень є прості речення, з яких утворюється складне синтаксичне ціле. Таким чином, основними одиницями вивчення синтаксису є словосполучення, речення (просте і складне), складне синтаксичне ціле. Це одиниці різного рівня. Так, словосполучення виконує номінативну функцію, воно є складним найменуванням явищ об'єктивної

дійсності. Речення – найменша комунікативна одиниця, яка виражає думку, тобто яесь повідомлення про предмет і явище дійсності. [1].

Наукові факти лінгвістичних досліджень стверджують, що речення – багатоаспектна одиниця, виділення якої базується на таких ознаках, які репрезентують його структурно-семантичну єдність:

- 1) самостійність функціонування;
- 2) предикативність;
- 3) інтонаційна оформленість та смислова завершеність;
- 4) граматична організованість.

Складне речення – це речення, що складається з двох і більше граматичних основ (предикативних одиниць), які становлять семантичну, структурну та інтонаційну єдність. Складне речення функціонує в мові як одна комунікативна одиниця й характеризується формально-граматичними та семантичними ознаками, з-поміж яких найважливішими є:

- 1) поліпредикативність;
- 2) особлива структурна схема;
- 3) інтонаційна завершеність
- 4) семантична та структурна цілісність;
- 5) в ньому повідомляється про кілька ситуацій і відношення між ними [1].

Як зазначає у дослідженні формування творчого зв'язного мовлення у дошкільників із ЗПР вітчизняний науковець І. С. Марченко, розуміння і відтворення дитиною із ЗПР синтаксичних конструкцій із підрядним зв'язком є складним процесом, який включає у себе розвиток мислення у процесі породження мовленнєвого висловлювання: при побудові смислової програми, виборі мовних одиниць у відповідності з їх значенням, контроль за побудовою розгорнутої синтаксичної структури; так і в процесі розуміння висловлювання, з одночасним врахуванням значення всіх одиниць, що до нього входять [6].

Затримка у розвитку загальноінтелектуальних умінь, безперечно, відбивається і на процесах побудови у власному мовленні дошкільників із ЗПР

складних синтаксичних конструкцій з підрядним зв'язком, які відбивають логічні причинно-наслідкові та часові відношення дійсності.

Розглянемо науково-методичні джерела, в яких висвітлюються узагальнені факти оволодіння дитиною висловлюваннями такого виду зв'язку в онтогенезі та джерела, що виявляють терміни появи у мовленні та специфічність складних синтаксичних конструкцій у дітей із ЗПР.

Дані про етапи засвоєння та використання складних синтаксичних цілих дітьми дошкільного віку з нормальним психічним та мовленнєвим розвитком, базуються на дослідженнях С. Н. Цейтлін. Лінгвістичний аналіз висловлювань дітей, здійснений С. Н. Цейтлін показує, що у кінці короткого періоду двослівних речень в мові багатьох дітей відбувається так званий лексичний вибух – швидке зростання активного словника, який в значній мірі обумовлює можливість переходу до багатослівних висловлювань. Ближче до двох років більшість дітей вже можуть сконструювати речення з трьох або чотирьох слів, хоча відзначається характерна ситуація дієслівного дефіциту, яка може мати тривалий період. Науковець виділяє дві тактики поведінки дітей в цей період. Одні сміливо розгортають досить складні синтаксичні конструкції, вербалізують за допомогою іменників учасників ситуації і не піклуються про те, чи зможуть вони підшукати потрібне дієслово для зв'язування всіх компонентів воедино для вірного оформлення речення. Інші не починають речення, поки не підберуть дієслово, що підходить за значенням. Їх фрази можуть бути більш короткими, але вони грамотно побудовані [8].

Далі, розвиток синтаксичної сторони мовлення можна визначити наступним чином:

– розширюється репертуар синтаксичних компонентів речення, з'являються все більш складні в семантичному плані компоненти, наприклад зі значенням причини, мети, спільної дії і т.п. Іноді про рівень мовленнєвого розвитку дитини можна судити по одній-єдиній синтаксемі, що відбиває досить високий ступінь когнітивного розвитку;

– ускладнюється ієрархічна структура речення, розвиваються і поглиблюються залежності одних компонентів від інших;

– починається структурне ускладнення за рахунок появи поліпредикативних конструкцій, прикметникових, дієприкметникових оборотів, рядів однорідних членів речення. Якщо однорідні члени зустрічаються в мовленні вже дворічних, то прикметникові, дієприкметникові обороти – близько п'яти-шести років;

– використовуються засоби вираження суб'єктивної оцінки: вступні слова, що визначають послідовність викладення думок, емоційне ставлення мовця до змісту висловлювання;

– розвивається структура складного речення [8].

Розвиток і вдосконалення мовленнєвої діяльності дитини невіддільні від розвитку її предметної й пізнавальної діяльності. Когнітивний розвиток випереджає розвиток вербальний, випереджаючи синтаксичне структурування висловлювання. Уповільнення темпів розвитку пізнавальної діяльності дітей із ЗПР, зумовлює й особливості побудови складних синтаксичних конструкцій для передання різних смислових відношень – причинно-наслідкових, зіставно-протиставних, умови, часових і т. д. Часто мовлення дітей із ЗПР має схильність до складних оборотів. Складнопідрядні речення, які утворюють деякі діти з проблемами в розвитку, дуже розгорнуті, іноді складаються з двадцяти слів. На думку дослідників (Н. Трофимова, С. Дуванова та ін.), створюється враження, що дитина почавши висловлювання, не може його закінчити.

Порушення зв'язного мовлення у дітей із ЗПР обумовлені багатьма факторами: недостатнім аналізом ситуації, труднощами виділення з образу ситуації істотних і другорядних компонентів, порушенням смислового програмування змісту зв'язного тексту, недорозвиненням здатності утримувати програму, невмінням розгортати смислову програму у вигляді серії речень, пов'язаних між собою. Поряд з порушенням пізнавальної діяльності, недорозвинення зв'язного мовлення обумовлене недостатньою сформованістю

діалогічного мовлення, яке передує монологічному мовленню і готує його появу.

Складні синтаксичні конструкції з підрядним зв'язком в мовленні людини використовуються при побудові монологічних зв'язних висловлювань, які є найбільш складним видом мовлення. Монологічне мовлення формується в онтогенезі пізніше, ніж діалогічне, і вимагає досить високого рівня розвитку пізнавальної діяльності дитини.

Деякі особливості монологічного мовлення старших дошкільників із ЗПР були виявлені О. Слепович при вивченні словника і граматичного компоненту мовлення. За даними В. Насонової та Е. Слепович, висловлювання дітей із ЗПР характеризуються примітивними граматичними конструкціями, утрудненнями зв'язно висловити свою думку. При побудові речень за опорними словами у багатьох дітей виявляються недоліки у граматичному оформленні мовлення. Ще однією з причин порушення формування зв'язного мовлення в дітей із ЗПР є слабкість і швидка виснажливність їх мовленнєвої діяльності, а також особливості мотивації [7].

Дослідження монологічного мовлення дітей із ЗПР старшого дошкільного віку показують, що воно носить ситуативний характер і перехід до контекстного мовлення тільки намічається. Перехід від ситуативного до монологічного висловлювання означає не тільки новий етап у мовленнєвому розвитку дитини, але й досягнення ним певного рівня пізнавальних процесів. За результатами Е. Слепович та Н. Борякової, при порушеннях граматичного компоненту мовлення у дітей із ЗПР найбільш характерними видами аграматизмів у висловлюваннях є:

- пропуски або надмірна кількість членів речення;
- помилки в управлінні та узгодженні;
- помилки у вживанні службових слів;
- помилки у визначенні часу дієслів;
- структурна неоформленість висловлювання.

Усі перераховані особливості монологічного мовлення дітей із ЗПР дозволяють говорити про динамічні порушення мовленнєвої діяльності, які виражаються, перш за все, у несформованості внутрішнього програмування і граматичного структурування висловлювання [2, 7].

Дослідження Н. Борякової, О. Мальцевої, О. Слепович, Є. Соботович виявили у дітей із ЗПР порушення поверхневої структури речення, порушення його граматичного оформлення, які виявляються як на рівні словосполучення (зміни узгодження та управління), так і на рівні речення. Порівняно із нормою, діти із ЗПР роблять набагато більше помилок при відтворенні мовленнєвого висловлювання, використовують обмежений набір синтаксичних конструкцій. Частими помилками є порушення порядку слів у реченні: постановка в кінець речення присудка, означення, що не характерне для мовного стандарту як російської, так і української мови [2, 7].

Сучасний стан досліджень мовленнєвої патології у дітей із особливостями психофізичного розвитку, зокрема порушень будови самостійних висловлювань дітей із ЗПР, характеризується використанням досягнень психолінгвістики, тобто, аналізу помилок з позицій порушень операцій породження мовленнєвого висловлювання (О. Леонтьєв, І. Зимня, О. Залевська та ін.).

Відповідно до моделі породження мовленнєвого висловлювання О. О. Леонтьєва, побудова окремого висловлювання проходить наступні етапи:

- утворення внутрішньої схеми, глибинно-семантичної структури висловлювання;
- оформлення цієї глибинно-семантичної структури за допомогою засобів мови у поверхневу структуру речення [3].

На етапі глибинного синтаксису здійснюється аналіз елементів ситуації, виокремлення серед них значущих та суттєвих, визначення характеру їх зв'язків. На цьому етапі визначаються суб'єкт (діяч), дія (предикат), об'єкт дії, знаряддя дії, просторово-часові відношення та ін. Побудова глибинно-семантичної структури відбувається на домовленнєвому рівні. На цьому етапі створюється смислова програма майбутнього висловлювання і у створеній

глибинно-семантичній структурі наявні предикат та учасники ситуації, означені предикатом. У мовленнєвому висловлюванні відбиваються уявлення дитини про структуру ситуації, розуміння її смислу. Ситуація означається організованим мовленнєвим висловлюванням спочатку на глибинному, потім на поверхневому рівні, отже, зміст поверхневої структури майбутнього висловлювання зумовлює організація глибинно-синтаксичної структури [3].

Можливості побудови зв'язного висловлювання, об'єднаного одним задумом, обумовлені виникненням регулюючої, плануючої функції мовлення у молодшому шкільному віці. У дітей, що нормально розвиваються, до початку шкільного навчання відбувається відокремлення мовлення від безпосереднього практичного досвіду, воно набуває нової функції. І діти з нормальним онтогенезом легко оволодівають новим видом мовленнєвої діяльності [4, 5]

Таким чином, за даними клінічних, психологічних, педагогічних досліджень, діти із ЗПР, що складають 50% невстигаючих учнів молодших класів, з великими труднощами засвоюють шкільну програму. Значні труднощі у них виникають у процесі навчання рідної мови, що пов'язано з несформованістю мовленнєвої готовності до шкільного навчання, з низьким рівнем мовленнєвої активності, повільним темпом становлення плануючої функції мовлення, несформованістю операцій із мовними знаками на етапах породження розгорнутого мовленнєвого висловлювання: задуму, внутрішнього програмування і граматичного структурування. Велика кількість помилок у граматичному оформленні мовленнєвих повідомлень у дітей із ЗПР дозволяє говорити про несформованість у них синтаксичних зв'язків і парадигматичних відношень.

Однак, труднощі при побудові розгорнутих висловлювань багато у чому обумовлені недорозвитком у дітей із ЗПР пізнавальної діяльності, незрілістю мисленнєвих операцій, низьким рівнем саморегуляції розумової діяльності, а також несформованістю довільних процесів. Більш детальне дослідження особливостей побудови дітьми із ЗПР складних синтаксичних конструкцій з

підрядним зв'язком, які відбивають логічні причинно-наслідкові та часові відношення дійсності дозволить, на нашу думку, визначити особливості як вербально-логічних здібностей, так і невербального інтелекту, що забезпечить вибір педагогом оптимальних підходів при проведенні логопедичної корекції дошкільників із ЗПР. З цією метою нами розроблено серію діагностичних завдань для експериментального дослідження, зміст та узагальнені результати якого будуть представлені у наступних публікаціях у фахових виданнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова: Синтаксис : навч. посіб. для студ. вузів філол. спец. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища шк., 2005. – 270 с.
2. Борякова Н. Ю. Особенности формирования речевых высказываний у старших дошкольников с ЗПР / Н. Ю. Борякова. – М., 1983.
3. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – Изд. 4-е, стер. – М. : КомКнига, 2007. – 312 с.
4. Лурия А. Р. Речь и развитие психических процессов у ребенка : эксперим. исслед. / А. Р. Лурия, Ф. Я. Юдович. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1956. – 94 с.
5. Маркова А. К. Психология усвоения языка как средства общения / А. К. Маркова. – М. : Педагогика, 1974. – 240 с.
6. Марченко І. С. Формування творчого зв'язного мовлення у дошкільників із затримкою психічного розвитку : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03 „Корекційна педагогіка” / І. С. Марченко. – К., 2001. – 20 с.
7. Слепович Е.С. Формирование речи у дошкольников речи с ЗПР. Книга для учителя / Е. С. Слепович. – Минск, 1989.
8. Цейтлин С. Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / С. Н. Цейтлин. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 240 с.